

Міністерство освіти і науки України
Кам'янець-Подільський національний університет
імені Івана Огієнка

ХОПТЯР Андрій Юрійович

УДК 94:329.14 (477.4) “1896/1907” (043.3)

ДІЯЛЬНІСТЬ ПАРТІЇ СОЦІАЛІСТІВ-РЕВОЛЮЦІОНЕРІВ
В ПРАВОБЕРЕЖНІЙ УКРАЇНІ У 1896-1907 рр.

07.00.01 – історія України

Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата історичних наук

Кам'янець-Подільський – 2015

Дисертацією є рукопис.

Робота виконана на кафедрі історії України Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка Міністерства освіти і науки України.

Науковий керівник: кандидат історичних наук, доцент
Федьков Олександр Миколайович,
Кам'янець-Подільський національний
університет імені Івана Огієнка,
професор кафедри історії України.

Офіційні опоненти: доктор історичних наук, професор
Добржанський Олександр Володимирович,
Чернівецький національний університет
імені Ю. Федьковича, декан історичного
факультету;

кандидат історичних наук, доцент
Магась Вячеслав Олегович,
Житомирський військовий інститут
імені С. П. Корольова Державного
університету телекомунікацій,
доцент кафедри суспільних наук.

Захист відбудеться 29 квітня 2015 р. о 10 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради К 71.053.01 у Кам'янець-Подільському національному університеті імені Івана Огієнка (32300, м. Кам'янець-Подільський, вул. Татарська, 14, ауд. 23).

З дисертацією можна ознайомитися у читальному залі історичного факультету наукової бібліотеки Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка (32300, м. Кам'янець-Подільський, вул. Татарська, 14).

Автореферат розіслано 27 березня 2015 р.

Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради

І. А. Опря

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність дослідження. Україна, ставши на шлях становлення та розвитку дійсно суверенної і незалежної держави, неухильно орієнтується на визнані світовою спільнотою демократичні та гуманістичні за своїм змістом і спрямованістю міжнародні стандарти. В умовах сьогодення розвиток держави має будуватися на глибоких знаннях історичного минулого, злагоді, організації і здійсненні діяльності органів влади і посадових осіб у повній відповідності з правовими нормами. Важливого значення, у зв'язку з цим, набуває переосмислення історичного минулого, врахування уроків історії.

Протягом останнього часу зріс інтерес дослідників до історії політичних партій, зокрема й Партії соціалістів-революціонерів (ПСР). Вийшли друком узагальнюючі монографічні дослідження, які присвячені з'ясуванню комплексу проблем, що пов'язані з історичними умовами виникнення, формуванню ідейних та організаційних засад, практичній діяльності ПСР у Російській імперії наприкінці XIX – на початку XX ст. Однак у зазначених працях не враховано значний фактичний матеріал про функціонування місцевих партійних організацій, тому недостатньо досліджено регіональні особливості історії соціалістів-революціонерів (есерів), зокрема, в Правобережній Україні, а наведена статистика кількості та чисельності партійних організацій є неповною. Напередодні та в ході Першої російської революції на Правобережжі функціонувало кілька десятків есерівських осередків, які предметно досліджуються у цій роботі. Під час написання дисертаційної праці, автор опрацював масив раніше неопублікованих матеріалів архівів України та Російської Федерації. Робота побудована комплексно, що дозволяє розглядати усю сукупність описаних явищ і процесів цілісно та нерозривно. Вказані аргументи підсилюють актуальність дослідження, адже в роботі, передусім, вводиться до наукового обігу значна кількість нових документальних матеріалів. З точки зору регіональної історії робота актуальна у тому аспекті, що події, які в ній відображені, відбувались в типологічно цілісному регіоні – в Правобережній Україні, до того ж узагальнюючі роботи з вказаної тематики відсутні.

Зв'язок з науковими програмами, планами, темами. Дисертація виконана в рамках комплексної науково-дослідної теми кафедри історії України Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка «Проблеми історії суспільних змін і трансформацій в Україні від найдавніших часів до сьогодення» (номер державної реєстрації 0110U004634).

Об'єктом дослідження є суспільно-політичні процеси, що відбувались на території Правобережної України в кінці XIX – на початку XX ст.

Предметом дослідження є місцеві організації ПСР, форми й методи їх діяльності в регіоні.

Географічні межі дослідження охоплюють історико-географічний регіон України – Правобережжя, а саме, Київську, Волинську та Подільську губернії.

Хронологічні межі роботи охоплюють період з 1896 по 1907 рр., тобто період від створення перших есерівських організацій у краї до кінця Першої російської

революції. У цей час відбувалося становлення ПСР та пройшла її еволюція від змовницько-терористичної організації до масової партії.

Мета дисертаційної роботи полягає в комплексному дослідженні діяльності соціалістів-революціонерів в Правобережній Україні в контексті суспільних процесів, що відбувалися наприкінці XIX – на початку XX ст.

Відповідно до мети, у дослідженні поставлені такі **завдання**:

- з'ясувати стан вивчення проблеми та репрезентативність джерельної бази дослідження;
- розробити періодизацію діяльності правобережних осередків ПСР у 1896-1907 рр.;
- дати характеристику перебігу формування ідейних та організаційних засад есерів, ролі правобережних осередків, насамперед Київської організації, у цьому процесі (1896-1901 рр.);
- проаналізувати процес створення та діяльність осередків соціалістів-революціонерів в Правобережній Україні напередодні Першої російської революції;
- охарактеризувати стан партійних організацій ПСР на Правобережжі в добу відкритого протистояння сил революції та царизму (1905 р.);
- з'ясувати форми і методи діяльності есерівських організацій у період спаду революційного руху (1906-1907 рр.);
- уточнити кількісний та етносоціальний склад організацій ПСР в Правобережній Україні.

Наукова новизна дисертаційного дослідження випливає з аналізу актуальності та ступеня вивчення вказаної тематики, зокрема:

- на дисертаційному рівні вперше комплексно досліджено діяльність організацій ПСР в Правобережній Україні у 1896-1907 рр.;
- на основі введених до наукового обігу архівних джерел істотно розширено фактологічну базу про діяльність есерівських організацій в Київській, Волинській та Подільській губерніях у вказаний період;
- вперше комплексно охарактеризовано взаємозв'язок та взаємодію ПСР з іншими революційними партіями і організаціями та їх протистояння з органами влади Російської імперії;
- виділено три етапи формування та діяльності есерівських організацій на Правобережжі, які принципово різнились між собою;
- досліджено та систематизовано агітаційно-пропагандистську літературу соціал-революційних організацій регіону;
- уточнено кількість, чисельність, етнічний, соціальний та персональний склад організацій ПСР.

Практична цінність роботи полягає в тому, що вона може бути використана:

- викладачами в процесі викладання лекційних курсів та підготовки практичних занять з історії;
- при розробці відповідних спецкурсів, а також написанні посібників з історії політичних партій України та Росії, історії Першої російської революції 1905-1907 рр.;

– студентами при підготовці рефератів, статей, курсових, дипломних робіт та інших наукових досліджень.

Особистий внесок дисертанта полягає у введенні до наукового обігу значної кількості архівних документів та матеріалів, що дає підстави для комплексного виконання заявлених завдань дисертаційного дослідження.

Апробація результатів дослідження. Основні положення дисертаційного дослідження обговорювалися на засіданнях кафедри історії України Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, доповідалися на Міжнародних наукових конференціях «Сучасні засоби збереження документів та нові методологічні підходи до наукових досліджень і застосування документів Національного архівного фонду України» (Кам'янець-Подільський, 2012), «Школа відкритого розуму» (Бельсько-Бяла, Польща, 2013), Всеукраїнських наукових конференціях «Науковий діалог. Схід-Захід.» (Кам'янець-Подільський, 2013), «Дунаєвеччина в контексті історії України» (Дунаївці, 2013), а також на IV, V та VI звітних конференціях молодих вчених КПНУ (Кам'янець-Подільський, 2012-2014).

Публікації. Основні положення дисертаційного дослідження було відображено у 6 наукових публікаціях у фахових виданнях, затверджених ВАК України. Із них дві статті опубліковано у закордонних фахових виданнях.

Структура роботи зумовлена метою й завданнями дослідження, і структурно складається зі вступу, трьох розділів (семи підрозділів), висновків, переліку умовних скорочень, списку використаних джерел і літератури та додатків. Основний зміст дослідження викладено на 181 сторінці. Загальний обсяг роботи – 272 сторінки. Список використаних джерел та літератури налічує 492 позиції.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

У вступі обґрунтовано вибір теми дослідження, його актуальність, визначено об'єкт, предмет, мету й завдання, розкрито наукову новизну та практичне значення отриманих результатів, окреслено географічні та хронологічні межі.

У першому розділі *«Історіографія, джерельна база і теоретико-методологічні засади дослідження»*, який складається з трьох підрозділів, охарактеризовано джерельну базу дослідження, стан наукової розробки проблеми, визначено основні наукові методи та вказано на особливості їх використання у дисертації.

У підрозділі 1.1. *«Історіографія питання»* аналізується доробок вітчизняних і зарубіжних науковців, в якому віддзеркалена діяльність ПСР в Правобережній Україні у 1896-1907 рр. На початку ХХ ст. історичні дослідження діяльності ПСР велись безпосередніми учасниками та сучасниками революційних подій 1905-1907 рр. Найбільш ґрунтовно цією тематикою займалися есерівські публіцисти та теоретики В. Чернов, А. Аргунов, С. Слетов, а також представники інших політичних сил, зокрема П. Аксельрод, М. Герценштейн, Л. Каменев, В. Ленін, Ю. Мартов, П. Мілюков, П. Струве. Першу вагому узагальнюючу працю «Партия социалистов-революционеров и её предшественники» було видано колишнім начальником охорони імператора, генерал-майором жандармерії О. Спіридовичем.

У 1920-ті рр., незважаючи на зростаючий ідеологічний тиск, вийшло кілька цінних загальних та спеціальних праць присвячених утворенню та становленню ПСР. Зокрема, побачили світ роботи таких авторів як Л. Меньщиков, В. Мещеряков та інших. Певна увага приділялась функціонуванню місцевих організацій. У працях А. Зекцера, які вийшли на той час, охарактеризовано перебіг подій Першої російської революції у Подільській губернії. У контексті революційних подій досліджувалась діяльність ПСР у краї. Зокрема, автор проаналізував діяльність Вінницького осередку ПСР та його відділу – Вінницької бойової дружини у 1905 р.

Багатим на фактологічний матеріал з історії діяльності соціалістів-революціонерів та суміжної проблематики був також періодичний збірник статей та нарисів «Каторга и Ссылка», що виходив у 1921-1935 рр. У вказаному виданні зосереджена значна кількість науково-публіцистичних статей, заміток та нарисів, які розкривають діяльність правобережних осередків ПСР в період Першої російської революції.

У 1930-1950-х рр. в країні встановився тоталітарний режим, який негативно відбився на історичній науці і, зокрема, на історіографії партії есерів. Дотримуючись «генеральної лінії партії», історики-марксисты І. Мінц, І. Разгон, М. Рубінштейн, А. Панкратова, Д. Чугаєв зробили висновок, що ця партія виникла в «результаті об'єднання різноманітних ворожих марксизму і робітничому класові» гуртків і груп. З середини 1930-х рр. активне вивчення історії ПСР пішло на спад, а будь-яке альтернативне трактування подій, пов'язане з історією есерів, одразу ж нівелювалося цензурою. Більше того, зазначена тематика була занесена до списку «небажаних». До середини 1950-х рр. вивчення історії есерів в СРСР фактично припинилося.

З настанням «хрущовської відлиги» в середині 1950-х рр., інтерес істориків до проблеми поступово відновлюється. З середини 1950-х і до кінця 1980-х рр. світ побачила значна кількість праць, присвячених історії ПСР, частина з яких побіжно торкалася і функціонування її правобережних осередків. Найбільш ґрунтовними були дослідження В. Гінева, К. Гусєва, М. Єрофєєва М. Леонова та інших. Радянська історіографія есерів наприкінці 1980-х рр. переживала суттєву методологічну кризу і тиражувала сформовані протягом радянської доби стереотипи. Лише крах комуністичної системи в СРСР дозволив вітчизняним історикам розгорнути плідну роботу та розглянути різні аспекти проблеми під новим, значно продуктивним кутом зору.

З кінця 1980-х рр. розпочався сучасний період історичних досліджень діяльності ПСР, що триває й дотепер. Він характеризується відходом від догм марксизму, переглядом методологічних основ історичних праць, розсекреченням архівів і спецфондів, що призвело до значного розширення джерельної бази досліджень. Починаючи з 1991 р., пострадянську історіографію з вказаної проблеми нами поділено на російську та українську. З часом ці напрями набули специфічних рис, пов'язаних з методологічними та концептуальними розбіжностями історичних шкіл України та Російської Федерації.

У Росії концептуально та фактологічно найбільш цінними були роботи

О. Будницького, Р. Городницького, К. Гусєва, Д. Колесніченко, А. Кононенка, П. Кошель, С. Тютюкіна, С. Холяєва.

У 1997 р. вийшло друге видання монографії М. Леонова «Партия социалистов-революционеров в 1905-1907 гг.». Автор відкинув марксистські підходи і схеми, комплексно висвітлив історію ПСР, побіжно торкнувся становища та діяльності місцевих організацій есерів, зокрема Правобережної України. Праця К. Морозова «Партия социалистов-революционеров в 1907-1914 гг.» (1998) концептуально та структурно продовжувала дослідження М. Леонова. У ній поверхнево розглядається діяльність українських організацій ПСР, в основному, Київського комітету у 1907-1914 рр.

Після розпаду СРСР і з початком становлення багатопартійності, інтерес до історії політичних партій почав стрімко зростати й в Україні. Впродовж 1991-2015 рр. з історико-партійної тематики вийшли праці таких дослідників, як О. Добржанський, О. Кардаш, Ю. Левенець, В. Магась, А. Павко, О. Серов, С. Сусоров, О. Федьков та інших.

Дослідження закордонних науковців мали досить об'єктивний та послідовний характер. Найбільш цінними та важливими були праці зарубіжних істориків Ж. Бейнака, А. Гейфмана, М. Геллера, Р. Пайпса, М. Перрі, М. Хільдемаєра.

Загалом, за останні 25 років, українським та закордонним науковцям вдалось сформулювати уявлення про генезу і становлення ПСР. Найбільш вивченими аспектами діяльності есерів Правобережної України напередодні та в період революції 1905-1907 рр. виявилися питання виникнення комітетів та організацій, спільні дії з організаціями інших політичних партій, створення бойових загонів та ведення терористичної боротьби. Натомість ще залишається чимало недосліджених проблем історії ПСР, зокрема, стан, чисельність та діяльність місцевих есерівських організацій. Загалом, віддаючи належне напрацюванням українських і зарубіжних авторів, варто констатувати, що в попередніх дослідженнях відсутній комплексний аналіз діяльності ПСР в Правобережній Україні у вказаний період.

У підрозділі 1.2. «*Джерельна база дослідження*» охарактеризовані основні види джерел. У дисертаційному дослідженні використовується модифікована система градації джерел, запропонована І. Михальським. Згідно із сучасною класифікацією, їх можна поділити на такі групи: 1) законодавчі акти; 2) діловодна документація; 3) періодична преса та публіцистика; 4) статистичні матеріали; 5) документи особового походження. Враховуючи специфіку теми дослідження, доцільно виокремити також шосту групу джерел – агітаційно-пропагандистську літературу. Комплексне використання зазначених груп джерел відкрило перспективу для всебічного розгляду історії організацій ПСР на Правобережжі у 1896-1907 рр.

Аналіз першої групи – законодавчих актів дозволяє охарактеризувати правове становище осередків ПСР, а також з'ясувати юридичні обставини, у яких вони функціонували. Важливе значення для дисертаційної роботи становлять такі

законодавчі акти як: Маніфест від 17 жовтня 1905 р. «Об усовершенствовании Государственного порядка», «О временных правилах об Обществах и Союзах», «Маніфест о роспуске Государственной Думы, о времени созыва новой Думы и об изменении порядка выборов в Государственную Думу» від 3 червня 1907 р., «Положение о начальниках розыскных отделений» від 12 серпня 1902 р., «Положение о районных охранных отделениях» від 14 грудня 1906 р., «Положение об охранных отделениях» від 9 лютого 1907 р.

Наступну, найчисельнішу групу джерел, становлять діловодні документи. Цей масив джерел можна умовно розділити на два рівнозначних комплекси: А) документація та офіційне листування державних установ Російської імперії; Б) документація громадських організацій і політичних партій.

Комплекс А можна умовно поділити на такі типи документів: 1) нормативні документи (циркуляри, інструкції, положення, статuti); 2) протокольна документація (журнали, протоколи, стенограми); 3) обвинувально-доказові документи (дізнання, справи); 4) ділове листування (довідні записки, офіційні листи); 5) матеріали обліку (реєстраційні картотеки, реєстри); 6) звітна документація (звіти, доповіді, баланси). Насамперед нас цікавила офіційна документація місцевих державних установ Правобережжя, таких як Київське, Волинське та Подільське ГЖУ, Київське охоронне відділення, Канцелярія Київського, Волинського та Подільського губернатора, канцелярії місцевих окружних судів та судових палат тощо. Усі ці установи акумулювали, аналізували та узагальнювали інформацію про діяльність ПСР на Правобережжі для формування подальших звітів до вищих органів влади.

Комплекс Б є також доволі розгалуженим та поділяється на: 1) програмні матеріали та статuti (перша програма ПСР «Наши задачи» (1900 р.), «Устав Боевой организации ПСР» (1902 р.), «Партийная программа ПСР» (1906 р.); 2) матеріали партійних з'їздів, конференцій, зібрань (протоколи Першого (29 грудня 1905р. – 4 січня 1906 р.) та Другого з'їздів ПСР (12-15 лютого 1907 р.), Другого з'їзду Української обласної організації ПСР у Києві (2-4 грудня 1907 р.); 3) розпорядчі циркуляри та повідомлення ЦК ПСР («Сообщение об образовании Партии социалистов-революционеров» (1902 р.), «Об изменениях в тактике партии в период I Государственной думы» (1906 р.), «Об участии в выборах во II Государственную думу. Решение совета партии» (1906 р.).

Частина використаної нами діловодної документації опублікована і міститься в збірниках документів та матеріалів, зокрема, у виданнях «Памятная книжка социалиста-революционера» (1911, 1914 р.), «1905 год на Украине. Хроника и материалы», «Высший подъём революции 1905-1907 гг. Вооружённые восстания, ноябрь-декабрь 1905 года», «Второй период революции 1906-1907 годы», «Революция 1905-1907 гг. на Украине. Сборник документов и материалов в двух томах», «Революція 1905-1907 років на Україні». Особливу цінність для дослідження мають перший том трьохтомного збірника документів «Партия социалистов-революционеров. Документы и материалы», а також опубліковані протоколи Першого та Другого партійних з'їздів Партії соціалістів-революціонерів,

що містять цінну інформацію, яка стосується низки актуальних проблем історії ПСР.

Третя група джерел – періодична преса та публіцистика. В свою чергу вона також поділяється на низку умовних типів: 1) офіційну пресу («Киевские губернские ведомости», «Волынские губернские ведомости», «Подольские губернские ведомости»); 2) консервативно-монархічну пресу («Киевлянин», «Почаевский листок»); 3) ліберальну пресу («Киевские отклики», «Киевское слово», «Киевские новости», «Киевская газета», «Волынская жизнь», «Волынь»); 4) пресу соціалістичних партій та організацій (це загальнопартійні «Революционная Россия» (1900-1905 рр.), «Сын отечества» (листопад-грудень 1905 р.), «Дело народа» (1906 р.), «Знамя труда» (1907-1914 рр.) та місцеві «Рабочее слово» (1904 р.), «Отголоски» (листопад-грудень 1904 р.), «Бюллетень Киевского комитета ПСР» (листопад-грудень 1905 р.), «Известия украинского областного комитета» (червень 1907 р.).

Четверта група матеріалів представлена статистичними даними. Зокрема, до первинної статистики належать використані в роботі матеріали «Первой всеобщей переписи населения Российской империи 1897 г.», які інформують про соціальний та національний склад правобережних губерній. Також у ході написання дисертаційної роботи були задіяні такі аналітико-статистичні матеріали, як «Статистика землевладіння в 1905 р. і мобілізація земельної власності на Україні з 1877 по 1905 рр.» М. Порша, «Національний склад населення України в ХХ сторіччі» С. Чорного та інші. У дисертації використаний ряд аналітичних статей із залученням вторинної статистики, які стосуються, передусім, чисельності, соціального та національного складу організацій ПСР на Правобережжі у 1896-1907 рр. Зокрема, до таких матеріалів відносяться статті «Кількісний склад і соціальна база ПСР в Україні в 1905-1907 рр.» С. Черненко, «К вопросу о численности и составе партии эсеров накануне Первой российской революции» та «Российские социал-демократы и социалисты-революционеры на рубеже XIX-XX вв.: сравнительный анализ численности и состава» М. Єрофєєва, «Партия эсеров в 1905-1907 гг.: организационная структура, состав, численность» М. Леонова.

Із джерел п'ятої групи автором використані мемуари відомих есерівських діячів (Г. Гершуні, В. Зензінова, Б. Савінкова, В. Чернова) та представників інших політичних сил (В. Бурцева, Д. Дорошенка, С. Єфремова, О. Шліхтера). Усі вони побічно торкнулися деяких аспектів діяльності ПСР на Правобережжі. Історію боротьби з революційними організаціями у Києві доповнює маловідомими фактами очільник Київського охоронного відділення в 1903-1905 рр. О. Спірідович у своїх мемуарах «Записки жандарма».

Шоста група джерел представлена агітаційно-пропагандистською літературою, що видавалась передусім есерами та іншими революційними партіями. За нашими підрахунками, есерівськими організаціями на території Правобережної України було виготовлено 354 найменування агітаційної та пропагандистської літератури.

Загалом, у роботі використано матеріали, що зберігаються у Центральному

державному історичному архіву України в місті Києві (ЦДІАК України) – 12 фондів, Державному архіву Хмельницької області (ДАХМО) – 1 фонд, Державному архіву Російської Федерації (ДАРФ) – 1 фонд, Російському державному архіві соціально-політичної історії (РДАСПІ) – 1 фонд. Всього використано 15 фондів, 247 справ. Переважна більшість архівних матеріалів введена до наукового обігу вперше.

У підрозділі 1.3. – «*Методологічні засади дослідження*» охарактеризовано понятійний апарат та методологію наукової роботи. Методологічною основою дисертації є сукупність підходів, принципів та методів наукового пошуку. Обрані методологічні підходи визначили вектор дисертаційного дослідження.

В ході написання дисертації автором широко використовувалися загальні методи історичного дослідження, зокрема: аналітичний, історичний, логічний, порівняльний, системний, синтетичний, структурний, а також принципи історизму, об'єктивності, системності тощо. Також у роботі використані спеціально-наукові методи історичного дослідження: діахронний, історико-генетичний, історико-типологічний, проблемно-хронологічний, порівняльно-історичний, персоналістичний, синхронний, метод наукової критики джерел. Визначена методологія, названі і охарактеризовані принципи та методи дослідження дали можливість не лише описати, а й проаналізувати діяльність ПСР.

Другий розділ «Есерівські організації Правобережжя у 1896-1904 рр.» складається з двох підрозділів, у яких розкривається процес утворення і діяльність організацій ПСР на Правобережжі у 1896-1904 рр.

У підрозділі 2.1. «*Передумови утворення організацій ПСР у Правобережній Україні. Становлення та розвиток Київської групи есерів у 1896-1901 рр.*» висвітлюються загальні передумови виникнення та діяльність Київської групи есерів у зазначений період. Виникненню та розвитку неонародницького руху сприяла низка соціальних, економічних та політичних передумов, що відбувались впродовж 1890-х рр. Зокрема, можна виділити чотири основних фактори: пошук революційно налаштованою частиною інтелігенції «власного соціалістичного шляху», заснованого на народницькій концепції; голод 1890-х рр., який призвів до серйозних заворушень у багатьох губерніях Росії та сплеску соціальної напруги на селі; наростання студентського та робітничого руху, пов'язане із зростаючою індустріалізацією економіки імперії; зміна російського монарха у 1894 р. та швидке розчарування прогресивної частини суспільства, що чекала від Миколи II ліберальних реформ.

Усі ці фактори були тими складовими історичного процесу, на тлі якого з колишніх народницьких гуртків викристалізувалась нова політична сила – неонародники або соціалісти-революціонери. Перші есерівські організації виникали впродовж 1892-1896 рр., передусім, на фундаменті частково вцілілих народницьких осередків, які зберегли керівне ядро та були історично пов'язані з радикальними народниками 1870-1880-х рр. Зокрема, піонерами неонародницької політичної течії виступали Група народовольців у Санкт-Петербурзі (кінець 1891 р.) та гурток залізничника М. Єгупова в Москві (січень 1892 р.).

Впродовж 1894-1896 рр. повсюдно в Російській імперії виникали нові осередки есерів, зокрема це були: Соціально-революційна партія народного права в Смоленську (1894 р.), Московська та Петроградська організації есерів (з перервами з 1894 р.), Саратовська (1894 р.), Воронежська (1895 р.) групи та інші.

В Європі з ініціативи російських інтелігентів-емігрантів в середині 1890-х рр. був заснований Закордонний союз есерів, який пізніше став одним із організаційних осередків формування консолідованої ПСР.

Характерно, що однією з перших есерівських організацій постала утворена на початку 1896 р. Київська група. До її складу увійшли особи, незгодні з тактикою діяльності соціал-демократичного Київського союзу боротьби за звільнення робітничого класу, що в основу діяльності ставив економічну агітацію, нехтуючи політичною пропагандою. Першим очільником есерівського осередку в Києві став приватний землемір І. Дьяков. Ядро Київської групи есерів сформували студенти Київського університету Св. Володимира В. Виноградов, А. Краєвський, П. Красовський, О. Огарков, В. Петров, київський міщанин І. Кокорін, вільний слухач Санкт-Петербурзького університету О. Леонов. Їх активна пропагандистська робота дозволила за короткий час створити кілька робітничих гуртків та залучити нових активістів. В основі пропаганди Київської групи есерів знаходилися, передусім, політичні гасла. Зокрема, ідеї боротьби з самодержавством та вирішення земельного питання активно пропагувались серед робітників, велась полеміка щодо доцільності пропаганди серед селян. Проте питання пропаганди на селі довелось відкласти через нестачу кадрів і коштів.

На початку 1898 р. Київська група есерів налічувала вже до 20 осіб. Окрім вищезазначених до неї входили: службовець Південно-Західної залізниці К. Каснер, чиновник Київської контрольної палати О. Іосіфов, син київського купця В. Фомін, акушерка Е. Сілінська, домашній вчитель Р. Залкінд, а також студенти Київського університету Св. Володимира А. Голубець та Д. Тихомиров. Основним заняттям активістів залишалася пропаганда в робітничих гуртках. Навесні 1898 р. київські есери зазнали першого відчутного удару з боку влади. Їх активна підготовка до першотравневого страйку спонукала поліцію до рішучих дій – впродовж березня-квітня було заарештовано більшість активістів Київської групи (всього 12 осіб), в тому числі й самого її очільника І. Дьякова.

На початку 1899 р. на уламках старої організації утворився Київський комітет есерів, члени якого згуртувалися навколо чиновника Київської контрольної палати О. Іосіфова. Відновилась робота в конспіративних робітничих гуртках, велась агітація й пропаганда на заводах і фабриках.

Загалом, аналіз наявних джерел дає підстави стверджувати, що впродовж 1896-1901 рр. до складу Київської організації есерів, а також проесерівських груп входили 65 активістів та революційних діячів. При цьому близько 40 з них були безпосередньо членами Київської організації, близько 20 належали до групи «Робітничий стяг», а 5-6 осіб були причетними до діяльності «Революціонерів незалежних». Незважаючи на постійні арешти поліції, одночасно до лав есерів у Києві в 1896-1901 рр. входило від 15 до 35 активістів. Загальна кількість причетних

до діяльності есерів у Києві в зазначений період становила 60-65 осіб (підрахунки автора).

Загалом, за період 1896-1901 рр. в середовищі неонародників почали проявлятися перші ознаки об'єднаного руху інтелігентсько-конспіративних гуртків та організацій в єдину масову партію, що в перспективі впливала на суспільно-політичне життя Російської імперії. Така трансформація, передусім, стала можливою завдяки метаморфозам у самому суспільстві, його політичному пробудженню та зростаючій революціонізації. Важливий внесок у консолідаційні процеси всередині політичного руху есерів зробив Київський комітет, який був одним із найпотужніших центрів революційного та політичного впливу неонародників в українському регіоні. Його діячі відігравали важливу роль у формуванні та консолідації есерівських осередків в цілому ряді губерній як Правобережної, так і Лівобережної України.

У підрозділі 2.2. «*Діяльність есерівських організацій на Правобережжі напередодні Першої російської революції*» аналізується діяльність ПСР у 1902-1904 рр. В історії розвитку ПСР 1902 р. займає одне із найважливіших місць, адже саме в січні 1902 р. завершився перший етап розвитку неонародницького руху, в результаті якого Північний союз та Південна партія есерів об'єдналися в єдину політичну силу. З 1902 р. розпочався наступний етап еволюції ПСР – етап структурування аморфної маси організацій, вибудови єдиної вертикалі управління та ієрархії всередині партії.

У 1902-1904 рр. Київська організація есерів була однією із найпотужніших законспірованих нелегальних організацій Правобережжя. До керівного ядра організації (комітету) соціалістів-революціонерів на чолі з доктором В. Виноградовим тоді входили: дочка почесного громадянина Києва, домашній учитель В. Селюк, вчитель Ф. Казанський, піддана Великобританії А. Ллойд, лікар Є. Черняхівський, дантист Л. Лаптіна, міщанка Г. Гнатковська, студент Київського університету Св. Володимира К. Абрамович, колишній студент КПІ М. Попов, іконостасник О. Канашев. Станом на середину 1902 р. у лавах організації налічувалось понад 50 осіб. Таке укрупнення та підсилення структури ПСР у Києві закономірно викликало зростаючу протидію поліції. Особливо ефективно поліція почала діяти після створення Київського розшукового відділення восени 1902 р. Зокрема, в січні 1903 р. був заарештований очільник Київської організації ПСР В. Виноградов. Після чергових арештів верхівки комітету в другій половині 1903 р., структуру та склад Київського комітету есерів було суттєво переформатовано. На початку 1904 р. з Санкт Петербургу до Києва за дорученням ЦК ПСР прибули есери М. Рейнбот та М. Соколов. Впродовж 1904 р. вони разом із київськими активістами сестрами Рабінювич, М. Каплуновим та С. Сілінською відновили повноцінну роботу Київського комітету. Зокрема, чисельність активістів, задіяних у роботі комітету зростає з 50 осіб у 1902 р. до близько 400 осіб в кінці 1904 р. Характерно, що постать М. Рейнбот із того часу стала однією із ключових в Київській організації ПСР за впливом, значенням та політичною вагою.

Упродовж 1902-1904 рр. есерівські гуртки почали виникати й у периферійних містах і містечках Київської губернії. Зокрема, у вказаний період такі осередки виникли в Бердичеві, Черкасах та Умані. Найбільш активно розвивався Бердичівський осередок соціалістів-революціонерів, створений членом Київського комітету Л. Меєровичем.

Наприкінці жовтня 1902 р. в Житомирі, центрі Волинської губернії, сформувався Волинський комітет ПСР. Новостворений комітет очолив редактор житомирської газети «Вольнь» С. Гродецький. До складу комітету також входили київські активісти, житомиряни за походженням М. Блінов та Є. Блінова-Калиновська, київська дантистка С. Куніна, житомирські міщани Й. Ратнер та І. Кац. Всього протягом 1902-1904 рр. до лав Волинського комітету партії есерів входила 41 особа.

Навесні 1903 р. був також утворений осередок ПСР, чисельністю 4-5 осіб у Кам'янці-Подільському. Першочерговим завданням осередку стало сприяння переправленню нелегальних вантажів з-за кордону. Загалом впродовж 1903-1904 рр. в джерелах зафіксовано інформацію про щонайменше сім заарештованих контрабандистів, які перевозили заборонені есерівські видання. Чотири з них були кам'янчанами чи мешканцями прилеглих околиць. Агітація та пропаганда в місті фактично не велась.

Всього у 1896-1904 рр. загальна чисельність активістів, причетних до діяльності Правобережних організацій ПСР, становила близько 450 осіб (підрахунки автора).

Головним засобом суспільно-політичної взаємодії есерів із громадою в 1902-1904 рр. залишалася революційна агітація та пропаганда. Першочерговим та необхідним атрибутом забезпечення ефективної пропагандистської діяльності есерівських організацій була видавнича справа. Всього в 1896-1904 рр. організації ПСР Правобережної України випустили 152 нелегальних агітаційно-пропагандистських видання.

З початку своєї діяльності, Київська організація есерів не приділяла достатньо уваги організації терору. Проте з 1902 р. есерівські терористичні гуртки починають зароджуватись і в Києві, тому в 1902-1904 рр. тут діяло п'ять терористичних гуртків та груп. Чотири з них знаходилися в безпосередньому підпорядкуванні місцевого комітету ПСР, а п'ятий існував як регіональний відділ Бойової організації. Групи ставили за мету – знищення впливових діячів місцевої військової та цивільної влади, проте жодна не виконала поставлених завдань через активну протидію Київського охоронного відділення та поліції.

Третій розділ «Діяльність організацій ПСР в Правобережній Україні та їх роль в розгортанні російської революції 1905-1907 рр.» містить два підрозділи. У ньому аналізується діяльність організацій ПСР в Правобережній Україні, досліджується їх значення в процесі Першої російської революції.

У підрозділі 3.1. **«Правобережні осередки ПСР в ході революційних подій 1905 р.»** розкривається діяльність соціалістів-революціонерів у добу наростання революційного руху. Упродовж 1905 р. есерівські організації Правобережжя відігравали важливу роль в розгортанні революційних подій в регіоні. Протягом

того ж року в їх структурі відбулися відчутні зміни. Зокрема, в травні 1905 р. утворилась Українська обласна організація, що охоплювала сім губерній, в тому числі і три правобережних. Також відбулось оформлення та зміцнення Селянського союзу, Робітничої групи та Військової організації при Київському комітеті, розростання мережі дрібних селянських та містечкових груп. Усі ці факти якісного зростання дають підстави вважати, що станом на осінь 1905 р. правобережні осередки ПСР фактично, завершили еволюцію в бік масової партії. Найбільш впливовим та чисельним есерівським осередком в регіоні у цей період залишалася Київська організація, до діяльності якої протягом 1905 р. були причетні 336 осіб (підрахунки автора). У 1905 р. провідними діячами, що входили до складу Київського комітету (центру) ПСР, були М. Рейнбот, працівник залізниці І. Тютюнников, почесний громадянин м. Києва Г. Моралевич, дворянин П. Добровольський, київський міщанин, помічник присяжного повіреного Г. Ратнер, селянин Г. Патинський, робітники С. Шапіро, П. Розенбаум, М. Циперович (всього до 20 осіб). Під керівництвом комітету в місті також діяла Робітничка група ПСР у складі до 20 осіб, лідерами серед якої були І. Антонов, П. Нарішкін, М. Соколов, С. Максимовський, Селянська група, чисельністю 6 осіб, на чолі з С. Транцевим, а також Група студентів-революціонерів, що включала студентів КПП братів К. та Л. Сухових, О. Павлова, І. Вехова, загалом 30-40 осіб та Учнівська організація ПСР. Київська організація брала активну участь в революційних подіях, що відбувались в місті у 1905 р. Зокрема, активісти ПСР були серед ініціаторів: робітничих страйків, студентських заворушень у січні та жовтні 1905 р., штурму міської думи, окружного суду та будівлі міської поліції в Києві 18 жовтня 1905 р., повстання саперів та робітничих заворушень 16-22 листопада 1905 р. тощо. Однак у грудні того ж року сили Київської організації були суттєво підірвані двома масштабними ліквідаціями, організованими поліцією. Внаслідок масштабних арештів 4 та 13 грудня, у Києві були затримані 54 активісти, що до весни 1906 р. паралізувало діяльність есерів у місті.

У 1905 р. есерам вдалося домогтися значного розширення свого впливу безпосередньо в Київській губернії. Зокрема, станом на кінець року в губернії існувало щонайменше 7 міських та містечкових осередків ПСР: Білоцерківський, Бердичівський, Черкаський, Уманський, Гостомельський, Фастівський, Чигиринський та 2 великих сільських – Макарівський і Медвинський. Для порівняння, в кінці 1904 р. в губернії існувало лише 4 містечкових осередки. Найбільшу активність із вищеназваних осередків виявляли Білоцерківська, Бердичівська та Черкаська групи. Так, за підтримки білоцерківських есерів відбувались страйки та заворушення робітників 5, 19 лютого та 18 квітня 1905 р. Активну пропагандистську та організаційну діяльність у Білій Церкві вела член Київського комітету К. Вагнер-Дзенкевич. Безпосередньо ж до лав Білоцерківського осередку входило 8 місцевих активістів, зокрема богуславський міщанин Ш. Цап, таращанський міщанин А. Гольдбарг та робітники Р. Брандман, К. Сливинський, С. Сікоро-Сікорський, М. Раневич, С. Фастовець, Є. Хмільовська. Осередок мав у розпорядженні гектограф, за допомогою якого видавав прокламації та власну газету під назвою «Деревенская газета».

Насиченим на революційні події виявився 1905 р. у Волинській губернії. Найактивнішою тут була Волинська організація ПСР. В її лавах на початку року, внаслідок масштабних арештів, знаходилось усього від 7 до 15 осіб. Очолювали організацію житомирський міщанин, дворянин Д. Філіпов та маляр М. Лахман. Останній також був куратором Робітничої групи при комітеті. Крім того, активними пропагандистами від ПСР у місті були студент КШ О. Портянко, гімназист Л. Ліберберг, а також дві невстановлені особи за прізвиськами «Яків» та «Карпо». Також, в перші місяці 1905 р. в межах організації була створена Селянська група, до якої входили М. Ємельянов, М. Масюкевич, О. Портянко, Л. Пржездецький та інші. Комітет мав власну законспіровану друкарню та нечисленну, до 5-7 осіб, бойову дружину.

Стрімке кількісне та якісне зростання есерівських організацій протягом 1905 р. спостерігалось також і в Подільській губернії. На Поділлі найбільші організації діяли в м. Кам'янець-Подільському, Вінниці, Хмільнику, Балті, Літині, Проскуріві. Беззаперечного регіонального лідера серед згаданих організацій визначити важко, адже осередки проявляли періодичну активність та ще й в умовах конспірації. Зокрема, Кам'янець-Подільський осередок (бюро) в 1905 р. налічував від 5 до 10 осіб. Місцеві активісти здебільшого займалися перевезенням літератури з-за кордону. Найбільш активними діячами Кам'янецького осередку були І. Гольдамір, М. Лузис, В. Новаковський, Ш. Рофман, І. Рубінштейн. Відомо, що осередок мав власний гектограф, а восени 1905 р. його члени намагалися створити друкарню, проте, через брак коштів, ці намагання виявилися марними.

Загалом, джерела відзначають суттєве піднесення активності есерів впродовж 1905 р. в усіх регіонах Правобережжя. Зокрема, з січня по грудень 1905 р. в правобережних губерніях виникло щонайменше 20 нових есерівських осередків, що свідчить про відчутне географічне та соціальне розширення діяльності ПСР. Есери відіграли важливу роль у перебігу масових акцій січня-лютого та жовтня-грудня 1905 р. Однак останні дні 1905 р. демонстрували не надто оптимістичну перспективу для есерівських осередків Правобережжя. Провал повстання в Москві та в інших містах Російської імперії, масштабні арешти в лавах Київської, Волинської організацій та Білоцерківської групи, затримання делегатів з'їзду Української обласної організації у грудні 1905 р. призвели до певного спаду революційної діяльності у першій половині 1906 р.

Підрозділ 3.2. «*Есерівські організації в Правобережній Україні у 1906-1907 рр.*» містить матеріал про форми та методи діяльності ПСР у 1906-1907 рр. Початок 1906 р. Партія соціалістів-революціонерів в цілому та її осередки на Правобережжі зокрема, зустріли суттєво ослабленими. Партія потребувала оперативної та якісної структурної реорганізації, що стало предметом розгляду на I з'їзді ПСР (січень 1906 р.), де була затверджена програма та статут, а також відкоригована партійна тактика.

На той час відновлення діяльності партійних осередків відбувалось і на місцях, зокрема у структурі Київської організації, що найбільш відчутно постраждала від хвилі арештів в грудні 1905 р. Уже з середини лютого ті київські есери, що

зуміли уникнути арештів (Г. Глоба, С. Мазуренко, К. Нельговський, М. Рейнбот), почали активно відроджувати комітет, залучаючи, передусім нові кадри, що прибували за вказівкою ЦК з різних міст Російської імперії. Уже 21 лютого 1906 р. на таємному зібранні був затверджений новий тимчасовий склад комітету, до якого увійшли 5 осіб: лідерка київських есерів М. Рейнбот, представник від робітників «Павло», представник від селян «Микола», член військової організації С. Грачов, а також кооптований представник від ЦК, черкаська міщанка Х. Черняк. Першочерговим завданням тимчасового комітету було відновлення повноцінної роботи Київської організації. На першому етапі відновлення діячам комітету вдалося досягти значних позитивних результатів. Уже 27 лютого 1906 р. комітет запустив власну друкарню, а в березні була розпочата гурткова робота серед робітників. Однак, остаточно відновити свою діяльність Київська організація спромоглася лише влітку-восени 1906 р.

Станом на початок вересня 1906 р. до лав Київської організації ПСР, входило 55 осіб, а керівне ядро організації (комітету), налічувало 15 осіб. Зокрема, поряд із незмінним лідером Київського комітету М. Рейнбот першочергова роль в управлінні організацією належала також представникам ЦК ПСР – М. Міллеру, П. Андрееву та К. Андреевій, невстановленим «Андрію», «Сармату», а також київським активістам Є. Берлінеру, М. Кожевнікову та В. Харічкову.

Після чергових масових арештів київських есерів на початку 1907 р., верхівку Київської організації накрила хвиля взаємних звинувачень у зраді і роботі на поліцію. Результатом таких деструктивних процесів стало тимчасове відсторонення «старої гвардії» комітету, зокрема С. Берлінера, А. Глоби, М. Рейнбот, В. Харічкова від управління організацією. Керівництво комітетом перебрали на себе присяжний повірений А. Морголін та лікар Д. Моцкін. Однак такий перебіг подій серйозно збентежив ЦК ПСР. В березні 1907 р. до Києва прибув представник ЦК, який в ультимативному порядку домігся повернення М. Рейнбот до складу комітету. Повернення низки старих діячів на свої попередні посади в комітеті призвело до розколу всередині Київської організації. Станом на квітень 1907 р. звіти Київського охоронного відділення фіксували значне збільшення числа есерівських організацій в Києві. Однак, детальніший аналіз документів вказує на те, що таке «збільшення» є результатом розпаду Київської організації на окремі автономні відділи. Наростаючі відцентрові тенденції та загальний спад революційних настроїв в країні, а також сумнозвісний Третьочервневий переворот і пов'язаний з ним розпуск II Державної думи призвели до поступового, впродовж другої половини 1907 р., ослаблення діяльності Київської організації ПСР.

Поряд з активно діючою Київською організацією у 1906-1907 рр. в Київській губернії продовжували розвиватись периферійні осередки. Загалом, упродовж 1906-1907 рр. в Київській губернії діяло до 20 містечкових робітничо-інтелігентських груп та від 20 до 30 селянських братств. Так, есерівські осередки в Київській губернії діяли в Бердичеві, Білій Церкві, Черкасах, Умані, Радомишлі, Фастові.

Численні осередки ПСР діяли також у Волинській губернії, де найвпливовішим залишався Волинський комітет. Станом на середину 1906 р. до лав організації

входило 50-60 активістів, які мали власну друкарню та вели активну пропаганду серед робітників та солдат місцевого гарнізону. Тоді в центрі Волинського комітету перебували дворянки А. Аушева, М. Боремська та житомирський міщанин Д. Панков. Проте постійні арешти та ліквідації призвели до скорочення чисельності есерівських активістів в Житомирі та розпаду Волинського комітету влітку 1907 р. Окрім Волинського комітету в межах губернії діяло 12 партійних осередків, зокрема Ковельський, Кременецький, Луцький, Новоград-Волинський та Рівненський.

У 1906-1907 рр. соціалісти-революціонери розширювали свій вплив і в Подільській губернії. Зокрема, впродовж зазначеного часу в губернії активно діяло 10 осередків, зокрема Вінницький, Кам'янець-Подільський, Могилів-Подільський, Проскурівський. Значних успіхів було досягнуто у Вінниці. Революційний рух у цьому місті перетворився на потужний фактор суспільного життя. Вінницька організація у 1906-1907 рр. була найчисельнішою в губернії та налічувала до 25 осіб. В центрі осередку стояли брати С. та М. Пустовойти, А. Розен, З. Левітан. Головною сферою діяльності активістів була агітація та пропаганда серед місцевих робітників, військових і селян. Осередок також мав власну військово-революційну та Бойову організацію.

Загалом, період 1906-1907 рр. був для київських активістів, як, власне і для всієї ПСР, періодом «невиправданих очікувань», коли партійним осередкам з «центру» ставилось непосильне завдання – вести підготовку до нових масових страйків і навіть «народного повстання». Подібні завдання, поставлені перед місцевими організаціями, були безперспективними, оскільки не відповідали реальному матеріальному та кадровому стану справ на місцях.

Бурхливий розвиток есерівських організацій, груп і братств на Правобережжі тривав до весни-літа 1907 р. Однак, уже в другій половині того ж року їх активність різко впала, що пов'язано передусім із загальним ослабленням позицій ПСР та засиллям владної реакції після остаточної поразки революції в червні 1907 р.

У *висновках* узагальнено і систематизовано авторські підходи, коментарі та інтерпретації з усіх розділів і підрозділів дисертації.

Розглядаючи історіографію проблеми, автор передусім звертав увагу на науковий інтерес вчених, кількість та якість робіт з історії ПСР, їх ідеологічну та методологічну складову, а також обсяги нових джерел, що вводились до наукового обігу. Найбільш дослідженими питаннями історії есерів, згідно з аналізом історіографії виявилися: ідеологія народництва, створення об'єднаної структури організацій ПСР, взаємозв'язки з соціал-демократичними організаціями, терористична боротьба есерів. Однак, незважаючи на значну кількість як узагальнюючих, так і вузькоспеціалізованих праць з історії ПСР, питання структури та діяльності регіональних есерівських осередків, зокрема, в Правобережній Україні виявились з'ясованими лише поверхнево та потребували дослідження в окремій праці.

Проаналізовано також комплекс наявних опублікованих та неопублікованих джерел з історії діяльності організацій есерів Правобережної України (1896–1907 рр.). Загалом джерела було скомпоновано у шість блоків: 1) законодавчі

акти; 2) діловодна документація; 3) періодична преса та публіцистика; 4) статистичні матеріали; 5) документи особового походження; 6) агітаційно-пропагандистська література.

Велика частина документів і матеріалів, використаних автором, належить до неопублікованих джерел. В процесі проведення пошукової роботи нами досліджено матеріали, що зберігаються в ЦДАК України, ДАХМО, ДАРФ, РДАСП. Всього використано 16 фондів, 247 справ, а переважна більшість архівних матеріалів введена до наукового обігу вперше.

Беручи до уваги суспільно-політичні процеси, які відбувалися в 1896-1907 рр. за участю політичної сили соціалістів-революціонерів, можна умовно розділити історію функціонування есерівських організацій в Правобережній Україні на три етапи:

1) перший – 1896-1901 рр., впродовж якого незалежно один від одного формувались перші есерівські (неонародницькі) осередки та організації;

2) другий – 1902-1904 рр., що характеризувався поступальним, еволюційним зростанням значення та ролі ПСР в суспільно-політичному житті Російської імперії, щоправда за відсутності узгодженої партійної програми та тактики;

3) третій – 1905 р. - середина 1907 р., відзначався швидким зростанням чисельності есерівських осередків, як в губернських центрах, так і в невеликих містах та селах, виникненням селянських братств, робітничих і військових організацій.

В процесі діяльності ПСР використовувала традиції революційного народництва ХІХ ст., представники якого намагалися досягти справедливого суспільного ладу та народовладдя шляхом, передусім, радикально-терористичних дій. Водночас есери намагалися модернізувати стару народницьку доктрину з огляду на нові суспільно-економічні запити, зміни та процеси, які відбувалися в державі на початку ХХ ст. В основі програми ПСР та усїєї есерівської ідеології був покладений принцип організації виробництва та всього суспільного ладу країни на соціалістичній основі. Серед основних вимог есерів, які вирізняють партію з-поміж інших, була вимога ліквідації приватної власності на землю та соціалізації землі. Основною метою діяльності есерів визначалась революційна боротьба за повалення самодержавства, скликання Установчих зборів, здобуття демократичних свобод, побудову демократичного суспільства на принципах соціалізму.

Впродовж 1896-1907 рр. на Правобережжі діяло 47 міських та містечкових організацій, груп та осередків ПСР. Найбільш впливовими із них були Київська, Волинська організації, Бердичівська, Білоцерківська, Вінницька, Кам'янець-Подільська, Уманська групи. Усі вони входили до Української обласної організації ПСР, що з травня 1905 р. була вищим управлінським органом для есерівських осередків Правобережної України. У 1905-1907 рр. у трьох правобережних губерніях також діяло кілька десятків селянських братств ПСР.

Більше половини міських есерівських організацій Правобережжя функціонувало в Київській губернії (24). Децю менше осередків було у Подільській (13) та Волинській (10) губерніях.

Найвпливовішим та найчисельнішим партійним осередком Правобережної України була Київська організація, що в різні періоди 1896-1907 рр. налічувала

до 500 активних членів. Також достатньо численними були: Волинська організація (70-100 осіб), Бердичівська (30-50 осіб), Вінницька (до 50 осіб) та Білоцерківська (10-20 осіб) групи (підрахунки автора).

Методи і засоби боротьби есерів можна умовно розподілити на три блоки: 1) агітаційно-пропагандистська діяльність; 2) акції громадянської непокорі владі (страйки, демонстрації, маніфестації, нелегальні революційні читання); 3) терористична діяльність (замахи на високопосадовців, правоохоронців, майнові експропріації, аграрний терор).

Цільовою аудиторією агітаційно-пропагандистської діяльності есерів на Правобережжі були усі без винятку верстви населення. При цьому пріоритети у пропаганді змінювались відповідно до суспільно-політичних настроїв та революційної ситуації в Російській імперії. Так, до 1905 р. основною цільовою аудиторією ПСР були робітники та міське населення. З початком революційних подій у 1905 р., есери проявляли значний інтерес до агітації в армії. Справедливо усвідомлюючи роль війська, яке могло стати вагомою перешкодою у здійсненні революції, правобережні осередки намагалися утворювати власні революційні групи у гарнізонах і частинах на місцях за участю солдатів та офіцерів. Відтак, військово-революційні організації існували у таких містах Правобережної України як Київ, Біла Церква, Вінниця, Житомир, Луцьк. Вони мали на меті нейтралізувати або схилити на свій бік армію у випадку революційного повстання. Загалом, впродовж 1896-1907 рр. есерами на Правобережжі було випущено 354 найменування прокламацій, брошур та газет.

У 1896-1907 рр. есери брали активну участь в акціях громадянської непокорі на теренах Київської, Волинської та Подільської губерній. Першою відкритою акцією есерів на теренах Правобережної України стала робітнича та студентська маніфестація 18 березня 1897 р. в Києві. Надалі, київські активісти ставали учасниками усіх масових акцій у місті. Вони також відіграли вагомий роль в розгортанні революційних протестів у січні-лютому та в жовтні 1905 р., були активними учасниками збройних виступів саперів у листопаді 1905 р. та в червні 1907 р. у Києві. Всього за період з 1896 по 1907 рр., правобережні есери взяли участь у близько 30 великих (понад 100 осіб) акціях, які відбувались на вулицях та підприємствах Києва, Житомира, Білої Церкви, Бердичева, Кам'янця-Подільського (підрахунки автора).

Ще одним напрямом діяльності ПСР на Правобережжі був тероризм. Зокрема, перші терористичні есерівські гуртки в регіоні виникли у 1902 р. в Києві та були пов'язані із Київським комітетом. У 1905-1907 рр. терористичні гуртки існували в Києві, Бердичеві, Білій Церкві, Вінниці, Житомирі, Луцьку, Рівному, Чигирині. Потенційними об'єктами терористичних актів, щодо яких планувались замахи, були фактично усі найвищі посадові особи Київської, Волинської та Подільської губерній.

Таким чином, партія есерів відіграла визначну роль у суспільно-політичному житті Російської імперії на початку ХХ ст., проте, вона була носієм яскраво виражених деструктивних форм революційної діяльності, а саме, терору. Водночас, саме ПСР стала однією з активних політичних організацій, що спричинила загибель російської монархії в 1917 р.

Основні положення дисертації викладено у таких публікаціях:

Публікації у наукових фахових та закордонних виданнях:

1. Хоптяр А. Ю. До питання про революційну діяльність осередків Партії соціалістів-революціонерів на Київщині та Волині в 1906-1907 рр. / А. Ю. Хоптяр // Вісник Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Історичні науки. – Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2011. – Вип. 4 : На пошану професора А. О. Копилова. – С. 290-296.
2. Хоптяр А. Ю. Діяльність організацій Партії соціалістів-революціонерів на Київщині та Волині в 1905 р. / А. Ю. Хоптяр // Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка : Історичні науки. – Кам'янець-Подільський : Аксіома, 2011. – Т. 21 : На пошану професора О. М. Завальнюка. – С. 390-398.
3. Хоптяр А. Ю. Пропагандистська та агітаційна діяльність Партії соціалістів-революціонерів в Правобережній Україні у 1902-1905 рр. / А. Ю. Хоптяр // Освіта, наука і культура на Поділлі. Збірник наукових праць. – Кам'янець-Подільський : Оіюм, 2013. – Т. 20 : 95-річчю заснування Кам'янець-Подільського державного українського університету присвячується. – С. 393-403.
4. Хоптяр А. Ю. Агитационная и пропагандистская деятельность Киевской организации социалистов-революционеров в 1897-1901 гг. / А. Ю. Хоптяр // Вестник Томского государственного университета. История 2014. – № 2 (28). – Томск : Издательство ТГУ, 2014. – С. 80-85.
5. Хоптяр А. Ю. Бойова дружина Київського комітету Партії соціалістів-революціонерів : формування, діяльність, особовий склад / А. Хоpтыap // SPHERES OF CULTURE. – Journal of Phiioogy, History, Social and Media Communication, Politikal Science and Cultural Studies. – Volume VIII. – Lublin : Maria Curie-Sklodovska University, 2014. – С. 274-283
6. Федьков О. М., Хоптяр А. Ю. «Волинська тривога» 1907 р. (з історії суспільно-політичного життя початку ХХ ст.). / О. М. Федьков, А. Ю. Хоптяр // Вісник Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Історичні науки. – Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2013. – Вип. 6 : На пошану професора А. Г. Філінюка. – С. 530-541. (у співавторстві).

АНОТАЦІЯ

Хоптяр А. Ю. Діяльність Партії соціалістів-революціонерів в Правобережній Україні у 1896-1907 рр. – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук за спеціальністю 07.00.01 – історія України. – Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка. – Кам'янець-Подільський, 2015.

У дисертації «Діяльність Партії соціалістів-революціонерів в Правобережній Україні у 1896-1907 рр.» з'ясовано стан вивчення проблеми та репрезентативність

джерельної бази дослідження. Розроблено періодизацію діяльності правобережних осередків Партії соціалістів-революціонерів у зазначений період. Охарактеризовано перебіг формування ідейних та організаційних засад есерів, визначена роль правобережних осередків, насамперед, Київської організації, у цьому процесі (1896-1901 рр.). Проаналізовано процес створення та діяльність есерівських осередків в Правобережній Україні напередодні Першої російської революції (1902-1904 рр.). Досліджено стан партійних організацій соціалістів-революціонерів на Правобережжі в добу піднесення революції та під час відкритого протистояння сил революції і царизму (жовтень-грудень 1905 р.). З'ясовано форми і методи діяльності есерівських організацій у період спаду революційного руху (1906-1907 рр.). Уточнений кількісний етносоціальний та персональний керівний склад організацій Партії соціалістів-революціонерів в Правобережній Україні.

Ключові слова: Партія соціалістів-революціонерів, діяльність, етносоціальний склад, організація, партійні осередки, революція, агітація, пропаганда, терор.

АННОТАЦІЯ

Хоптяр А. Ю. Деятельность Партии социалистов-революционеров в Правобережной Украине в 1896-1907 гг. – Рукопись.

Диссертация на соискание научной степени кандидата исторических наук по специальности 07.00.01 – история Украины. – Каменец-Подольский национальный университет имени Ивана Огиенка. – Каменец-Подольский, 2015.

В диссертации на тему «Деятельность Партии социалистов-революционеров в Правобережной Украине в 1896-1907 гг.» исследовано степень изучения проблемы и репрезентативность источниковой базы работы. Разработано периодизацию деятельности правобережных ячеек Партии социалистов-революционеров в 1896-1907 гг. Предложена характеристика процесса формирования идейных и организационных принципов Партии социалистов-революционеров, определена роль правобережных ячеек, прежде всего, Киевской организации (1896-1901 гг.). Проанализировано процесс создания и деятельности эсеровских ячеек в Правобережной Украине накануне Первой российской революции (1902-1904 гг.). Исследовано состояние партийных организаций социалистов-революционеров на Правобережье в период нарастания революции и во время открытого противостояния сил революции и царизма (1905 г.). Исследованы формы и методы деятельности эсеровских организаций в период спада революционного движения (1906-1907 гг.). Уточнен количественный, этносоциальный и персональный руководящий состав организаций Партии социалистов-революционеров в Правобережной Украине.

Ключовые слова: Партия социалистов-революционеров, деятельность, организация, партийные ячейки, революция, этносоциальный состав, агитация, пропаганда, терор.

SUMMARY

Khoptyar A. Y. The Socialist Revolutionary Party's activity in the Right-bank Ukraine in 1896-1907. – Manuscript.

The thesis for the Scholarly Degree of Candidate in History. Speciality 07.00.01 – History of Ukraine. – Ivan Ohiyenko Kamianets-Podilsky National University Ministry of Education and Science of Ukraine. – Kamianets-Podilsky, 2015.

The thesis deals with the complex analysis of The Socialist Revolutionary Party's activity in the Right-bank Ukraine in 1896-1907.

The investigation, based on the research of archival materials, displays the features of forms and methods of activity of the SRs, gives description and complex analysis of the formation and operation of military groups of The Socialist Revolutionary Party and their leaders.

The role of this terrorist organization in the revolutionary events in the Right-bank Ukraine in the first half of 1905 is deeply analyzed.

The thesis focuses on the problem of propaganda campaign in the Right-bank Ukraine province. The revolutionary political forces have launched a massive agitation for radical revolutionary change, in particular, the overthrow of the autocracy, the Constituent Assembly etc. A distinctive feature of party tactics in its early period (until about 1907) was its heavy reliance upon assassinations of individual government officials. These tactics were intended to embolden the "masses" and to intimidate ("terrorize") the Tsarist government into political concessions.

The investigation displays the problems of relationships among Kyiv Committee of the Socialist Revolutionary Party and new province's local combat branches, especially after bloody events of January 1905. It was found that the operations of military groups took place in a deep conspiracy, and therefore virtually nothing was known about its activity to broad public. So the militants of The Socialist Revolutionary Party needed a terrorist attack to prove its existence in the Right-bank Ukraine.

Their main innovation of the SRs at the beginning of the 20th century was a renewed dialogue with Narodnyk doctrine and integration of some of the key Narodnyk concepts into their thinking and practice. In this way they attempted to broaden their appeal in order to attract the rapidly growing urban workforce to their traditionally peasant-oriented program. The intention was to widen the concept of the 'people' so that it encompassed all elements in the society that were opposed to the Tsarist regime.

Key words: The Socialist Revolutionary Party, committee, agitation, propaganda, battle unit, terror.

Підписано до друку 16.03.2015. Формат 60х90/16.
Гарнітура Times. Ум. друк. арк. 0,9.
Друк офсетний. Папір офсетний. Зам. 1503-02. Тираж 100 прим.

Друк П.П. Зволейко Д.Г.
вул. Кн. Коріатовичів, 9; м. Кам'янець-Подільський,
Хмельницька обл., 32300,
тел. (03849) 3-06-20

Свідоцтво про внесення до Державного реєстру
серія ДК № 2276 від 31.08.2005 р.